

UDK:929.53(09)(091)

Matluba RAXMANKULOVA,
O‘zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi ilmiy xodimi, PhD
E-mail: rahmankulova.matluba@mail.ru

Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) A.Nazarov tahriri ostida

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ О МАСТЕРАХ КНИЖНОГО ИСКУССТВА

Аннотация

В данной статье комментируются исторические источники, содержащие сведения о мастерах книжного искусства, как манкибы, тазкиры, исторические документы, трактаты, предисловия альбомов муракка.

Ключевые слова: «Арзашт», Дост Мухаммад, Казим Ахмад Куми, Мустафа Али.

HISTORICAL SOURCES ABOUT THE MASTERS OF THE ART OF BOOK

Annotation

This article comments on historical sources containing information about the masters of book art, such as manakibs, tazkira, historical documents, treatises, prefaces of murakka albums.

Key words: "Arzadosht", Dost Muhammad, Kazi Ahmad Qumi, Mustafa Ali

KITOBAT SAN'ATI USTALARI HAQIDAGI MANBALAR XUSUSIDA

Annotatsiya

Mazkur maqolada kitobat san'ati ustalari haqida ma'lumot beruvchi manobalar, tazkiralari, tarixiy hujjatlar risolalar, muraqqa albomlar debochalarini haqida mulohaza bildirilgan.

Kalit so'zlar: "Arzadosht", Do'st Muhammad, Qozi Ahmad Qumiy, Mustafoli Ali.

Kirish. Islom kitobati tarixini tadqiq etishda tarixning turli davrlarida yaratilib, bugungi vaqtgacha yetib kelgan va ayni paytda turli kitob xazinalarida saqlanayotgan qo'lyozma kitoblar asosiy manbani tashkil etadi. Ular kitobatning tarixiy, texnik va uslubiy qirralarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Qo'lyozma kitoblar jamoaviy mehnat mahsuli, ularni yaratish turli madaniy markazlar orasidagi ijodiy tajriba almashishlarga hamda ancha oldin qo'llanilgan an'analarga asoslangan holda amalga oshirilgan yagona jarayon hisoblanadi. Kitobat ustalari o'z kasbining sir-asrorlarini shogirdlariga o'rgatib borgan. Qo'lyozmalarining tayyorlanish texnologiyasi haqidagi qo'llanmalarga bo'lgan ehtiyoj, kitobat jarayonini batafsil yoritishga harakat qilgan yoki uning muayyan bir sohasiga oid ma'lumotlar bilangina cheklanib qolgan asarlarning yozilishiga sabab bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Islom kitobatiga oid tarixiy manbalarning bir guruhini kitobat san'ati ustalari haqida ma'lumot beruvchi manobalar, tazkiralari, tarixiy hujjatlar risolalar, muraqqa albomlar debochalarini tashkil qiladi. Bunday asarlarning mualliflari ana shu muhit bilan chambarchas bog'liq tarzda faoliyat olib borgan, ular xattot, musavvir yoki munshiy bo'lgan. Odatda, kitob shaklida tayyorlangan yirik muraqqalar maxsus yozilgan debochalarga ega bo'lib, ularda kitobat san'ati haqida, kitobat ustalari haqida ma'lumot berilgan. Tabiiyki, bunday debochalar kitobat san'ati ustalari haqida asosiy ma'lumot manbai hisoblanadi. Boshqa manbalar keltirilgan ma'lumotlar hajmi bo'yicha ular bilan taqqoslanmaydi, ammo ular kitobat san'ati ustalari haqida risolalarda keltirilgan ma'lumotlarni sezilarli darajada to'ldiradi va ba'zan ularga aniqlik kiritadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tarixiylik, xronologik yondashuv, qiyosiy-tahlil kabi tarixiy metodlardan foydalanildi. Maqolada kitobat san'ati ustalari haqida ma'lumotlar berilgan tarixiy manbalar haqida mulohazalar bildirilgan.

Tahlil va natijalar. Islom kitobatining eng rivojlangan davri hisoblangan Temuriylar davri saroy kutubxonasida faoliyat yuritgan kitobat ustalari to'g'risidagi bir qancha tarixiy manbalarda ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, ulardan eng qimmatlisi, shubhasiz, "Arzadosht" sarlavhali noyob tarixiy hujjat hisoblanadi.

Birinchisi 1948-yilda professor Zaki Validiy To'g'on (1890–1670) tomonidan Istanbul shahridagi To'pqi saroy muzeyida saqlanadigan "Jungi Yaqubiy" al'bomi (Istanbul, Topkapi Saray Library. Hazine 2153) sahifalari orasidan (f.98a) 46x13,5 sm o'lchamdagi qog'ozga siyoh bilan yozilgan ushbu hujjat aniqlangan, 1976-yilda uning matni tarjima va izohlari bilan Turkiyada chop etilgan [12]. Shundan so'ng "Arzadosht" turli yillarda qator xorij olimlari tomonidan o'rganilgan [3, 5, 10, 4, 1, 11]. "Arzadosht" hujjati Boysung'ur Mirzo saroy kutubxonasi o'zida kitob ishlab chiqarish markazini ifodalagan muassasaga emas, san'atning turli yo'nalishlari bo'yicha yetuk mutaxassislar to'plangan saroy ustaxonasi ekanligini ko'rsatishi bilan ham qimmatlidir. Unda ustalar faqat bezakli qo'lyozma yaratish bilan shug'ullanib qolmasdan, turli-tuman badiiy hunarmandchilik mahsulotlarini yaratishga ham jalb etilgan. Kutubxonaning bosh xattoti Kamoliddin Ja'far Ali Boysung'uriy Tabriziy vaqti-vaqti bilan Boysung'ur Mirzoga ustalar faoliyati bo'yicha axborot berib turgan. Taxminan 1427–1431-yillar oralig'ida tayyorlangan rasmiy hisobot – Arzadoshtda (Istanbul, Topkapi Saray Library. Hazine 2153/f.98a) kutubxonada faoliyat yuritgan kitobat ustalaridan 25 tasing nomi keltirilgan: beshta xattot – Mavlono Shams, Mavlono Qutb, Mavlono Sa'diddin, Mavlono Muhammadiy Mutahhar va Ja'far Boysung'uriy; ikkita musavvir – Amir Xalil va Xoja G'iyosiddin Naqqosh; o'n uchta qo'lyozmaga bezak beruvchi ustalar – naqqosh, muzahhib, lavvoh – Mavlono Ali, Mavlono Shihob, Mahmud, Xoja Ota, Hoji, Xitoyi, Abdussalom, ustoz Sayfiddin, Xoja Mir Hasan, Mir Shamsiddin ibn Xoja Mir Hasan, Mavlono Shams, ustoz Davlatxoja, Xoja Atoy

jadvalkash; uchta sahfof – Mavlono Qavomiddin, Hoji Mahmud, Xoja Mahmud; ikkita tarroh – Xoja Abdulrahim, Mir Davlatyor [1].

Do'st Muhammad tomonidan 1544-yilda Safaviylardan (1502–1736) bo'lgan Bahrom mirzo uchun (1517–1549) 951/1544–45-yilda tayyorlangan muraqqa al'bomdan Kamoliddin Behzod, Ahmad Muso, Abdulhay, Ja'far Tabriziy, Sulton Ali Mashhadiy, Shoh Mahmud Nishopuriy va Anisiy kabi turli taniqli rassomlarning asarlari o'rin olgan, uning muqaddimasi kitobat ustalari hayoti va ijodi bo'yicha muhim manba hisoblanadi.

Do'st Muhammad XV asr oxirlarida Hirotda tug'ilgan. Hirot kutubxonasida ustoz Behzod rahbarligida ijod qilgan. 1520-yillarda shahzoda Bahrom Mirzoning taklifiga ko'ra, Hirotdan Tabrizga ketadi. Shoh Ismoil I (1501–1524) va Taxmasp I (1524–1576) saroyida xizmat qiladi. Ustoz Behzodning vafotidan so'ng 1530-yillarda Qobulga shahzoda Kamron Mirzo (1509–1557) saroyiga ketadi. Akbarshoh (1556–1605) hukmronligi davrida Qazvinga borib, umrining oxirigacha shu yerda yashaydi. Do'st Muhammad xattotlikni Sulton Ali Mashhadiyning shogirdi Qosim Shodishohdan o'rgangan. Uzoq vaqt davomida shahzoda Bahrom Mirzo kutubxonasiga boshchilik qilgan. 1544–1545-yillarda xattotlik va tasviriy san'at haqida risola yozadi. Bu risola bizgacha "Bahrom mirzo al'bomi" nomi bilan mashhur bo'lgan xattotlik va miniatyura san'ati namunalari iborat muraqqa tarkibida yetib kelgan. Bugungi kunda u Istanbulda saqlanadi (Istanbul, Topkapi Saray Library. Hazine 2154).

Risolada Boysung'ur Mirzo Tabrizga kelganligi va u yerdan o'zi bilan kitobat ustalari Sidi Ahmad Naqqosh, Xoja Ali musavvir bilan birga muqovasoz usta Qavomiddin Mujallid Tabriziy Hirotda olib kelganligi keltirib o'tilgan. Safaviylar saroy kutubxonasida ishlaydigan kitobat san'ati ustalarini keltirilganda, xattotlar – Mavlono Shohmahmud Nishopuriy, Mavlono Kamoliddin Rustam Ali, Mavlono Nizomiddin Shoh Muhammad, Mavlono Hypiddin Abdulloh Sheroziy, Do'st Muhammad Xaraviy; rassomlar – Ustoz Kamoliddin Behzod, Ustoz Nizomiddin Sulton Muhammad, Aka Jaloliddin Mirak al-Hasaniy al-Isfahoni, Sayyid Mir Musavvir, Qadimiy nomi bilan mashhur Mavlono Muhammad, Ustoz Kamoliddin Husayniy, Ustoz Kamoliddin Abdulg'afur, Ustoz Hasan Ali; naqqoshlar – Mirak al-muzahhib, Qavomiddin Mas'ud, Ho'ja Kaka nomi bilan tanilgan Ustoz Kamoliddin Abdulvahob; muqovasoz – Mavlono Muhsin mudjallidlar sanab o'tiladi. Do'st Muhammad tomonidan tuzilgan muraqqa muqaddimasi rus [24], ingliz tillariga [7] tarjima qilingan va tadqiqotlarda o'rganilgan [15, 19].

XVI asrda yashab ijod etgan kitobat san'ati ustalari haqida ma'lumot beruvchi yana bir risola muallifi Qozi Ahmad Ibrohimiy ibn Mirmunshiy Sharafiddin al-Husayn al-Husayniy al-Qumiy (1539–1606) yoshlik yillarini Qum va Hirotda o'tkazgan. O'sha davrning mashhur xattotlari Shohmahmud Zarrinqalam, Mir Sayyid Ahmad Mashhadiydan xattotlik, Ali Asqar musavvir, Muhammad Amin jadvalkash, Alirizolardan naqqoshlikni ta'lim oladi. 1556-yilda Mashhadga ko'chib o'tadi va 10 yil davomida Safaviylardan bo'lgan Bahrom mirzoning o'g'li, san'at va ilm-fan homiysi Sulton Ibrohim mirzo (1540/1577) vaziri bo'ladi. Keyinchalik shoh Ismoil II (1576/1524), Hamza mirzo (vaf. 1586) saroyida xizmat qilgan. 1598-yilda lavozimidan olingandan so'ng, Hindistonga ketadi. U xattotlar va rassomlar haqidagi asaridan tashqari "Majma ush-shuaro ul-Abbosiyy", "Xolasat ul-tavorixi Abbosiyy" asarlari muallifidir.

"Gulistoni hunar"da tarjimai holi keltirilgan kitobat ustalari asosan XVI asrda Hirotda, Mashhad, Tabriz, Qazvin, Qum, Sheroz, Koshon, Najaf, Bag'dodda yashab ijod qilganlar. Muallif ularning ko'pchiligi bilan uchrashganligi,

ularni shaxsan taniganligi, hujjatlar va yozma manbalar asosida ma'lumotlar jamlaganligini ta'kidlab, san'at ustalarining ijod namunalari, o'z davrida yaratilgan musiqa, kuy va naqshlar haqida ma'lumot bergan. Asar nafaqat xattotlik tarixi, xat uslublari evolyusiyasi, naqqoshlik va tasviriy san'at tarixi uchun, balki XVI asr va undan oldingi davrlar san'ati va hunarmandchiligi tarixini o'rganish, kitobat san'ati ustalari haqida ma'lumot olish uchun ham muhim ahamiyatga ega. "Gulistoni hunar"da Abdulrahim Anisiy, Somei Nishopuriy, Sultonali Mashhadiy, Mirali Xiraviy, Majnun Chapnavis, Sunii Nishopuriy, Aishie Hiraviy, Mir Ibod, Shoh Tahmasp, Boysung'ur ibn Shohrux, Ma'rufiy Xatati Bag'dodiy va boshqalar haqida ma'lumotlar berilgan [2, 6, 8, 20, 21, 22, 25].

Yana bir asar – "Manoqibi hunarvaron" muallifi, usmoniy tarixchisi va shoiri Mustafa Ali 1541-yilda Dardanell bo'g'ozining Yevropa sohilida Gelibolu shahrida tug'ilgan. Tarixchi va shoir Gelibolulu Mustafa Ali (1524–1574) Usmoniy hukmdorlar shahzoda Salim (1465–1520), shahzoda Murod (1546–1595) xizmatlarida turli lavozimlarda ishlagan. Mustafa Ali Sulton Sulaymonning (1520–1566) so'nggi yurishi, Sulaymonning o'limi va uning o'g'li Salimning taxtga o'tirishini batafsil bayon etishga bag'ishlagan tarixiy asarining; Usmoniy va Safaviylar yurishi (1578–1590) bosqichlaridan bo'lgan Lal Mustafa Poshoning (1500–1580) Shirvon yurishi va Ko'ja Sinan Poshoning (1520–1596) Gruziya yurishi yilnomalari; Sulton Sulaymonning o'g'illari (Salim va Boyazid) urushi bayoni; to'rt devon, jami ellikdan ortiq asar muallifi bo'lib, ular tarix, she'riyat va turli sohalarga bag'ishlangan. "Manoqibi hunarvaron" asari manoqib janrida yozilgan bo'lib, unda kitobat san'ati ustalarining hayoti va ijodiga oid ma'lumotlar jamlangan. Muqaddima, besh fasl va xotimadan iborat "Manoqibi hunarvaron"ning 1926 yilda chop etilgan dastlabki bosma nashrida [12] Mustafa Alining hayoti va ijodiga oid 133 sahifali muqaddima mavjud.

Do'st Muhammad va Qozi Ahmadlarning muraqqa-al'bomga yozilgan so'zboshisi kabi "Manoqibi hunarvaron" ham kitobat texnologiyasiga oid nazariy asar emas, balki kitobat san'ati ixlosmandlari va homiylari uchun qo'llanma hisoblanadi. Asarning eng qadimgi nusxasi (Istanbul, Istanbul Universiteti Merkez Kutuphanesi, Turkce, T 9757) asar yozilgan yildan 1 yildan so'ng – 996/1587–1588-yilda ko'chirilgan. Asar muqaddima, debocha, besh fasl va xotimadan iborat, 290 nafar kitobat ustalari haqida ma'lumot keltirilgan. Muqaddima Allohga zikr bilan boshlanib, ilk yaratilgan narsa sifatida qalam e'tirof etiladi. Muallif qalam egalari ikki guruhga ajratadi: birinchi guruh go'zal husnixat bilan yoza olmaydigan, lekin fazilatli asarlar yaratadigan, ikkinchi guruhga go'zal husnixat egalari kiritiladi. Kitobning yozilish sabablarini keltirib, yaratilgan ko'plab bebaho asarlar kimning homiyligida yaratilgani, ijodkorlarini bilish san'atni qadrlashga tengligini ta'kidlaydi.

Arab tilining olti uslubini tashkil etuvchi yozuvlar – suls, nasx, ta'liq, rayhoni, muhaqqaq va riqo, to'rtta qo'shimcha arab yozuvi – nasta'liq, chap (muhrlar kabi teskari yoziladigan yozuv), devoniyy (rasmiy hujjatlarda ishlatilgan), dasti haqida ma'lumot beradi. "Dastlabki imtihon sarlavhali matnda qalamning ikki tomoni, insi – qalamning ichi, vahshi – tashqi tomonining texnik xususiyatlari, qalamni kesish haqida mulohaza bildiradi. "Batafsil tekshiruv" sarlavhali matnda qalam, siyoh va qog'oz turlarini sanab o'tadi, xat chiroyli va pishiq bo'lishi uchun tavsiyalar beradi. "Asosiy qoidalalar" sarlavhali matnda qo'lyozmadan nusxa ko'chirish uchun standart bahoni keltirib, bu yozuv sifati va xattotning obro'siga qarab belgilanishini ta'kidlaydi. Debocha yozuv haqidagi qo'shimcha mulohazalar, yozuv ilm ekanligini ta'kidlash bilan yakunlanadi. Bugungi kunda asarning 18 ta

qo'lyozma nusxasi (Istanbul, Istanbul Universitesi Merkez Kutuphanesi, Turkce, T 9757; Vienna, Osterreichische Nationalbibliothek, Vn 1227; Istanbul, Arkeoloji Muzesi Kutuphanesi, Ark 1302; Istanbul, Topkapı Sarayı Muzesi Kutuphanesi, Emanet Hazinesi, EH 1231; Cairo, Egyptian National Library, Majami-i Turk-i Tal'at, TT 68; Istanbul, Istanbul Universitesi Kutuphanesi, Turkce, IU 4098/5-7; Istanbul, Hacı Selim A'ga Kutuphanesi, HS 757/1; Istanbul, Suleymaniye Kutuphanesi, Esad Efendi, E 2211; Istanbul, Topkapı Sarayı Muzesi Kutuphanesi, Hazine, H 1291; Paris, Bibliotheque nationale, Supplement Turc, BN 756; Istanbul, Topkapı Sarayı Muzesi Kutuphanesi, Emanet Hazinesi, EH 1232; Istanbul, Topkapı Sarayı Muzesi Kutuphanesi, Revan, R 1504; Paris, Bibliotheque nationale, Supplement Turc, BN 1162; Istanbul, Arkeoloji Muzesi Kutuphanesi, Ark 1305; Istanbul, Millet Kutuphanesi, Ali Emiri/Tarih, AE 801; Cairo, Egyptian National Library, Tarikh-i Turki Tal'at, TTT 114), bosma nashrlari [12, 9], fors [17] va ingliz tiliga [13] tarjimasini mavjud.

Xulosa. XV–XVII asrlarda jamiyatdagi badavlat kishilar badiiy bezatilgan qo'lyozma kitoblarga ega bo'lishga alohida e'tibor berishgan. Badiiy qo'lyozma kitobat san'atining rivojlanishi, o'z navbatida, mutaxassislarni moddiy rag'batlantirish bilan birga, ularni ish jarayonida zarur bo'lgan qimmatbaho ashyolar bilan ta'minlash imkoniyatining mavjud bo'lishini ham talab etardi. Badiiy qo'lyozmani yaratuvchilar – turli soha ustalaridan iborat bir guruh saroy

kutubxonalaridagi ustaxonalarga jalb etilgan holda faoliyat yuritgan bo'lsa, kitobat jarayonida ishtirok etuvchi ustalarning boshqa bir guruhlari alohida birlashib, ziyolilar va oddiy aholidan iborat kitobxonlar uchun shaxsiy tartibda ishlashgan. Chunki yuqori lavozimli shaxslar buyurtmasi bo'yicha tayyorlangan bezaklarga boy kitoblardan tashqari, adabiyot, ilm-fan namoyondalari va kitob ishqibozlari uchun mo'ljallangan oddiy kitoblarga ham talab yuqori bo'lgan.

Dastlabki davrlarda kitoblarning katta qismini tashkil etgan diniy mazmundagi asarlarning qo'lyozma nusxalari asosan xattot mehnati natijasida yaratilgan, keyinchalik XV–XVII asrlarda badiiy qo'lyozmalarni yaratishda turli mutaxassislar – qog'ozrez, xattot, lavvoh, muzahhib, musavvir, sahhoflarning mahorat va qunt bilan ishlashi talab etilgan. Bundan tashqari, hunarmandchilikning boshqa sohalarida mehnat qilgan oltin qazuvchilar, loklovchi pardozchilar, charmdan nafis bezak kesuvchilar, qog'oz, lok tayyorlovchilar va boshqa ustalar ham kitobat jarayoniga o'z hissalarini qo'shishgan. Kitobat san'ati ustalari haqidagi ma'lumotlar ustalarning kitob yaratishga qaratilgan jamoaviy faoliyati madaniy markazlar orasidagi ijodiy tajriba almashishlarga hamda ancha oldin qo'llanilgan an'analarga asoslangan holda amalga oshirilganligidan, ularning ijodiy mehnatida o'zaro izchillik va mutanosiblikning mavjudligi qo'lyozma kitob uslubidagi yagonalik, yaxlitlik, texnik jihatdan mukammallikni ta'minlaganligidan guvohlik beradi.

ADABIYOTLAR

1. Akimushkin O. The Library-Workshop (Kitabkhana) of Baysunghur Mirza in Herat // *Manuscripta Orientalia*. – Saint Petersburg, 1997. – № 3/1. – P. 34–38;
2. Akimushkin O. The sources of "the treatise on calligraphers and painters" by Qazi Ahmad Qumi // *Manuscripta Orientalia*. Vol. 1, No 1, July 1995. – P. 5–11.
3. Andrews P. The Tents of Timur: An examination of reports on the Qurultay at Samarkand, 1404 // *Colloquies on Art and Archaeology in Asia*, no. 7. – London: University of London, School of Oriental and African Studies, Percival David Foundation, 1978. – P. 167, 179;
4. Arzadasht / A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art. Selected and translated by W.Thackston. – Cambridge, Massachusetts, 1989. – P. 323–328;
5. Aslanapa O. The arts of the bookbinding in Central Asia, 14th-16th centuries. – P. 59
6. Calligraphers and Painters. A Treatise by Qadi Ahmad, transl. by V. Minorsky, Washington, 1959;
7. Dost-Muhammad. Preface to the Bahram Mirza Album / A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art. Selected and translated by W.Thackston. – Cambridge. – Massachusetts, 1989. – P. 335-350;
8. Edwards C. Calligraphers and Artist a Persian Work of the Late 16th Centure // *BSOS*. 1940. Vol. X, pt 1. – P. 199–212;
9. Gelibolulu Mustafa Âli. Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-ı Hunerveran), ed., Müjgan Cunbur. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlıđı Yayınları, 1982;
10. Lentz Thomas W., Lowry G. Timur and the Princely Vision. Persian Art and Culture in Fifteenth Century. – Washington, – Los Angeles, 1989. – P. 160 (– P. 364–365, Appendix 1);
11. Mihan Sh. On the Meaning of a Fifteenth Century Technical Term in a Timurid Document Associated with Prince Baysonghor's Library in Herat // *Iran*, 54, no. 2, 2016. – P. 129-134;
12. Mustafa Âli Efendi. Menaqib-ı Huner-veran. Ed., 'Ibnü'l-Emin Mahmud Kemal. Istanbul: Matba'a-i Amire, 1926. –P. 206;
13. Mustafa Ali's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text About the Calligraphers and Painters of the Islamic World. Edited, translated and commented by Esra Akin-Kivanc. – Leiden-Boston: Brill Academic Pub, 2011;
14. Ozergin M. Temurli sanatina ait eski bir belge: Tebrizli Ja'far'in bir Arzi // *Sanat Tarihi Yilligi*, 1976. – №VI. – P. 471-518;
15. Roxburgh J. David. Disorderly conduct: F.R.Martin and The Bahram mirza album // *Muqarnas*, 1998. – Vol. 15. – P. 32-57;
16. Sarwar Kh. History of the Shah Isma'il Safawi. Aligarh. 1939. – P. 11–12;
17. Tawfiq H. Subhanı. Manaqib-i hunarvaran. – Tehran: Soroush Press, 1369/1991;
18. Tourkin S. Another Look on the Petition ('arzadast) by Ja'far Baysunguri Addressed to his Patron Baysungur b. Sahrub b. Timur // *Manuscripta Orientalia*. – Saint Petersburg, 2003. – № 9/3 – P. 34–38;
19. Weis, Friederike. How the Persian Qalam Caused the Chinese Brush to Break: The Bahram Mirza Album Revisited // *Muqarnas Online*, 2020. – № 37 (1): 63–109;
20. Акимушкин О. Хайдарабадский "автограф" "Трактата о каллиграфиях" Казии Ахмада Кумии // *Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XX годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения)*. 1985 г. Часть 1. – М.: Наука, ГРВЛ, 1986. – С. 98–102;
21. Дарский Э.Н. Устав цеха живописных дел мастеров // *Мастера искусства об искусстве*. – Москва., 1965. Т. I. – С. 148;

22. Кази Аҳмад б. Хусайн ал-Хусайни Қуми. Трактат о каллиграфрах и художниках / пер. с перс., прилож., комм. и примеч. О.Ф. Акимушкина; подгот. к публикации, предисл. и указ. Б.В. Норика. – 2-е изд., стереотип. – М.: «Садра», 2023. – 488 с.;
23. Кази-Ахмед. Трактат о каллиграфрах и художниках 1596–1597/1005. Введение, перевод и комментарии профессора Б. Н. Заходера, М.–Л., 1947;
24. Костыгова Г. Дуст Мухаммад: Трактат о каллиграфрах и художниках / Мастера искусства об искусстве. – Москва., 1965. Т. I. – С. 169–180;
25. Қози Аҳмад. Гулистони хунар. Таълифи Қози мир Аҳмад муншийи Қумий. Би тасхих ва Эҳтемами Аҳмад Сухайли Хонсарий. Техрон, 1332/1973;